

УДК 316.614-054.73

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.16>

Кузьмін В. В.

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної роботи
Національний університет «Запорізька політехніка»
e-mail: kuzmin2v@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4940-9395

Кузьміна М. О.

доктор філософії зі спеціальності 231 «Соціальна робота»,
доцент кафедри соціальної роботи
Національний університет «Запорізька політехніка»
e-mail: marigorodko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2101-0630

Стрижак Г. В.

аспірант кафедри соціальної роботи
Національний університет «Запорізька політехніка»
e-mail: ignat201120112012@gmail.com
ORCID ID: 0009-0000-0553-9601

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ

У статті проведено аналіз поточної ситуації щодо соціальної адаптації вимушено переміщених осіб (ВПО) в Україні під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації. Зокрема, особливу увагу було звернено на розбіжності у рівні адаптації вимушено переміщених осіб із різних регіонів України, що вказує на необхідність урахування географічно-культурного чинника під час проектування програм соціальної адаптації вимушено переміщених осіб в Україні. З урахуванням зарубіжного досвіду, зокрема адаптації сирійських біженців у країнах Європейського Союзу, запропоновано використання кластерного підходу, а також моделі п'ятиланкової спіралі (Penta helix).

Ключові слова: вимушено переміщені особи, соціальна адаптація, мігранти, культурний фактор.

Постановка проблеми. Після анексії Росією Криму та початку конфлікту на частині Донбасу Україна вперше зіткнулася із проблемою вимушено переміщених осіб (далі – ВПО). Повномасштабне російське вторгнення спричинило нову хвилю вимушеного переміщення ще більшого масштабу. Кількість і склад ВПО постійно змінюються в міру того, як тривають бойові дії, бомбардування населених пунктів і деокупація частини окупованої ворогом території.

В Україні налічується 4,9 млн внутрішньо переміщених осіб, 3,6 млн з них стали переселенцями після 24 лютого 2022 р. – з початку повномасштабного вторгнення РФ [9]. За останній рік кількість внутрішньо переміщених осіб у південно-західних регіонах України значно зросла внаслідок війни. Зокрема, за даними аналітиків, у Хмельницькій області станом на кінець березня 2023 р. налічувалось 141 246 переселенців, тоді як на початок травня 2021 р. офіційно було зареєстровано 6 578 ВПО. Отже, кількість переселенців на Хмельниччині зросла в понад 21 раз. Водночас, за оцінками Уряду, реальна кількість внутрішньо переміщених осіб є значно більшою. Це пов'язано з тим, що приблизно 2 млн громадян переїхали в інші регіони країни, але не були зареєстровані як ВПО, з різних причин. Внутрішньо переміщені особи є вразливою категорією населення, яка потребує підтримки та відповідного реагування з боку держави та місцевих громад. Офіційна кількість працездатних внутрішньо переміщених осіб – приблизно 2,1 млн. Однак менш як 7% відвідували центри зайнятості. Безробіття ж залишається для них однією із ключових проблем. Місцева влада частково допомагає людям знайти роботу, але розв'язання проблеми безробіття залишається головним національним викликом. Статистика щодо статусу безробітного та відсотка працевлаштованих серед ВПО наведена на рисунку 1 [1].

А. Путінцев і Ю. Пащенко зазначають: «Найчисельнішою у світі групою соціально незахищених осіб вважається група людей, яка переміщується всередині країни, – переселенці» [12]. Основними проблемами, з якими стикаються ВПО, є висока орендна плата за житло, незадовільні умови проживання в тимчасовому житлі (особливо для сімей із дітьми й осіб з інвалідністю), а також нестача тимчасового та соціального житла у громаді. Для розв'язання цієї проблеми необхідне виділення додаткових коштів із бюджету та координація органів державної влади

Рис. 1. Статистика працевлаштування серед ВПО, 2022–2023 рр.

стосовно цього питання на національному, регіональному та місцевому рівнях. Окрім цієї проблеми, є така, яку вирішити набагато складніше, – це проблема соціальної адаптації ВПО.

В опитуваннях ВПО деякі з респондентів (16,5%) відзначили, що почувуються чужими [25]. Це може спричинити формування соціального профілю внутрішнього мігранта як маргінала, якого місцеве суспільство не хоче приймати та соціально виключає його. Такий стан виявляється, з одного боку, у зневажливому чи несхвальному ставленні місцевого населення, дискримінації на роботі, у громадських місцях, а з іншого – у низькому рівні спілкування з корінними жителями, поганому знанні культури, правил поведінки та традицій [2]. Це особливо характерно для переселенців зі сходу України, які мешкають на заході країни. Іноді досить очевидна відмінність традицій, а також «мовне питання», що дуже загострилося під час війни, ускладнюють інтеграцію вимушено переміщених осіб.

Кожен мігрант вибирає власну стратегію поведінки для інтеграції та соціальної адаптації в новому суспільстві, виходячи з тієї чи іншої проблеми. Тому в сучасному світі необхідна діяльність некомерційних організацій, громадських і волонтерських рухів, державних соціальних та інших видів установ, які створюватимуть і реалізовуватимуть довгострокові програми та проекти з надання допомоги в адаптації приїжджих осіб. Для України нині це вкрай актуально.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальна адаптація – це складний процес, зумовлений об'єктивними (природне середовище, соціально-економічна структура, усталений порядок господарювання) і суб'єктивними (культурні особливості, менталітет, поведінка) чинниками. Цей процес передбачає пристосування осіб, які зазвичай є новоприбулими з інших спільнот, до соціальних умов життя в новому середовищі. У цьому контексті соціальна адаптація означає такі важливі вектори, як соціальна інтеграція в життя суспільства, прийняття норм і цінностей цього суспільства (або принаймні уникнення конфліктних ситуацій), а також соціальна реабілітація [11]. На думку О. Михайлич, це означає не лише «прийняття новоприбулими соціальних умов, а й уміння взаємодіяти й інтегруватися в соціальні структури та систему цінностей нового середовища» [8].

Питання соціально-психологічної адаптації вимушено переміщених осіб є предметом вивчення вітчизняних і закордонних дослідників. Соціально-психологічна робота із цією категорією населення активно розвивається у країнах, які пережили військовий конфлікт і зіткнулися з необхідністю подолання його негативних наслідків. Проблема внутрішньо переміщених осіб та шляхи її вирішення вивчалися в різних галузях наукового знання, серед яких соціологія, демографія, філософія, культурологія, політологія та насамперед психологія (К. Оберг, Л. Шайгерова, Ю. Платонов, Г. Солдатова, Ф. Василюк, Н. Палагіна, Т. Стефаненко, Н. Лебедева, О. Блинова, В. Хесле, О. Шлягіна).

О. Зінченко зазначає, що існують як об'єктивні, так і суб'єктивні причини успішної чи неуспішної адаптації внутрішньо переміщених осіб. До

об'єктивних причин можна віднести загальну соціально-економічну ситуацію у країні, а до суб'єктивних – особистісні особливості (страх, тривожність, агресія), конфліктні ситуації із громадою, що приймає. Інакше кажучи, це процес, під час якого переміщені особи та їхнє нове культурне середовище набувають відповідності. Закордонні дослідники розрізняють внутрішній (задоволеність життям) і зовнішній (участь індивіда в соціальному та культурному житті нової групи) аспекти адаптації. Внутрішнім чинником соціокультурної адаптації є невідповідність між звичною культурною діяльністю ВПО та зміненим соціокультурним середовищем [5].

З огляду на проблеми, з якими можуть зіткнутися внутрішньо переміщені особи у процесі соціально-психологічної адаптації, неможливо залишити поза увагою чинники, що впливають на її успішність. У процесі дослідження цього питання було визначено кілька класифікаційних чинників. Так, у літературі розрізняють об'єктивні та суб'єктивні чинники. Також виділяють зовнішні та внутрішні чинники, індивідуальні та колективні, глобальні та регіональні тощо [3]. Характер минулого досвіду переміщених осіб і передбачувані психологічні травми також впливають на успішність їхньої соціально-психологічної адаптації. Варто також ураховувати, що одним із найважливіших показників успішної адаптації ВПО до змін у соціальному середовищі є ступінь задоволеності різними аспектами свого життя або життя своєї групи та соціальною підтримкою з боку громади, що приймає. Що стосується такої громади та її ролі у процесі соціально-психологічної адаптації ВПО, то варто виділити такі напрями діяльності. Перший напрям полягає у визнанні ВПО загрозою для членів громади у професійному й економічному плані, отже, у намаганнях недопущення інтеграції ВПО до повноцінного життя в новому соціальному середовищі. Цей напрям значно ускладнює, а іноді навіть унеможливорює успішну адаптацію ВПО. Наступний напрям – це явна байдужість до ВПО та нехтування ними, ігнорування їхніх можливих проблем. Третій напрям – активні зусилля, спрямовані на прийняття ВПО в нове соціальне середовище та надання максимальної допомоги в подоланні проблем і труднощів, які можуть виникнути у процесі соціально-психологічної адаптації переселенців.

Водночас проблема адаптації ВПО в умовах повномасштабної війни є новою в науковому дискурсі України. Проблема соціальної адаптації за умов соціальних перетворень, що пов'язані з поточним станом війни у країні, має особливу актуальність для вимушених внутрішніх мігрантів [10; 14]. Соціальній адаптації вимушених переселенців перешкоджають такі додаткові бар'єри, як соціальні, соціально-економічні, соціокультурні, правові, етнічні.

У рамках соціокультурних теоретико-методологічних підходів адаптація розглядається як подолання необхідності пристосування до іншої культури, зокрема й подолання шоку від зміни звичного культурного середовища та пошук шляхів співіснування ідентичності ВПО з ідентичністю навколишньої групи. Інтеграція

ВПО у громаду, що приймає, трактується як зближення ідентичностей [24]. На практиці співіснування та зближення ідентичностей ВПО та групи, що приймає, відбувається двома основними шляхами, відомими з культурної антропології, як-от: асиміляція та мультикультуралізм. Вибір шляху значною мірою залежить від того, якою мірою культурна, соціальна та політична різноманітність між ВПО та групами (громадами), що приймають, розглядається як можливість чи загроза. Дискусія щодо вибору між мультикультуралізмом і асиміляцією відіграє важливу роль у вивченні інтеграції мігрантів загалом та постконфліктної міграції зокрема [26]. Але існує низка чинників, на які ані держава, ані соціальні та волонтерські служби не можуть вплинути напряму. В умовах повномасштабної агресії РФ таким чинником стало негативне ставлення до російськомовних українців. Якщо раніше таке явище частково спостерігалось в західних регіонах, нині це суспільне явище ще більш очевидно проявляється в центральних регіонах. Водночас варто зазначити політизацію мовного питання. Західні експерти слушно зазначають: «Дорослим людям може бути важко змінити мову – «Старі звички вмирають важко»» (“It can be hard for adults to switch languages – “Old habits die hard”) [21]. Мовна адаптація для ВПО – нині один із найважливіших чинників успішності соціальної адаптації.

Українська дослідниця І. Трубавіна у статті, присвяченій проблемам ВПО в Україні після подій у Криму та на Донбасі у 2014 р., пише: «Як свідчать проведені опитування фахівців соціальної роботи, які працюють із ВПО, сім’ї переселенців можуть проживати в родичів, самостійно, у місцях компактного проживання, але мають спільні проблеми, на які треба адекватно реагувати соціальним працівникам і громаді. Нині говоримо про те, що є 2 категорії переселенців – 1) особи, які мали змогу самостійно шляхом власних ресурсів купити або вийняти нове житло, знайти роботу і влаштуватися на новому місці, які не потребують і не просять допомоги, але лишилися із психологічними травмами та проблемами адаптації; 2) ті, хто цілком залежить від державної, міжнародної, громадської, благодійної допомоги, мають багато проблем і не можуть самостійно їх вирішувати через відсутність власних ресурсів» [13]. Дослідниця наголошує на низці дуже важливих моментів. Вона підкреслює, що для успішної соціальної адаптації ВПО та запобігання нападам і конфліктам у суспільстві необхідна діяльність з формування культури толерантності та миру в суспільстві та громаді, а також потрібні позитивні моделі для подолання проблем ВПО та спрямування на примирення у громаді. З іншого боку, на її думку, подолання проблем ВПО потребує не лише допомоги та сприяння, але й демонстрації власної активності ВПО для відбудови свого життя та створення умов для самопомоги. Усунення спожи-вацьких настроїв є передумовою успішної соціальної адаптації та примирення в нових громадах.

Із цим важко не погодитись. Але, на жаль, емоційне тло в українському суспільстві й у світі загалом призвело до нівелювання різниці між справді вразливими

та набагато менш вразливими групами ВПО. Як результат, «розпорошення» соціальної підтримки позбавляє осіб, які справді потребують її, можливості ефективної соціальної адаптації.

Найважливішою умовою успішної адаптації є свідома діяльність, яка передбачає постійну взаємодію з іншим соціальним середовищем – суспільством, що приймає. Це можливо лише за умови усвідомлення особою, яка має статус ВПО, того, що вона є суб'єктом цього процесу, і якщо прагнення особи, яка має цей статус, відповідають цілям і завданням середовища, що приймає, а також цілям і завданням суспільства, що приймає. На цей процес впливають соціальні настанови, формування цінностей і мотивацій, поведінкові стратегії ВПО, їхнє сприйняття місцевої громади та відповідність рівня самооцінки і прагнень реальним можливостям і умовам нового соціального середовища.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Незважаючи на наявність як теоретичних, так і практичних напрацювань у сфері соціальної адаптації ВПО, більшість із них належить до періоду із 2014 р., а особливості сьогоденної ситуації повномасштабної війни лишаються майже недослідженими, у міждисциплінарному та мультиаспектному полі і поготів. Інакше кажучи, потрібне проєктування нової архітектури соціальної адаптації ВПО.

Мета статті – дослідити ландшафт проблемного поля, у якому опинилися вимушено переміщені особи в нинішній ситуації повномасштабної агресії РФ та відповідних соціально-політичних змін в українському суспільстві, окреслити шляхи покращення соціальної адаптації ВПО.

Виклад основного матеріалу. Проблеми, які пов'язані з масовим вимушеним переселенням, потребують від держави, громад вселення та походження/повернення значних зусиль щодо адаптації, інтеграції/реінтеграції постраждалих осіб і їх соціальної підтримки. Водночас самі внутрішньо переміщені особи стикаються зі складними та багатогранними проблемами, особливо якщо вони належать до вразливих верств населення [16]. Це пов'язано з тим, що їм доводиться справлятися зі стресами вимушеного переміщення та пристосовувати свій спосіб життя до нових обставин у невизначеному контексті [4].

Соціальна адаптація передбачає активну взаємодію між людиною та її оточенням, що зумовлено постійними змінами соціальної реальності, у якій вона живе [6]. Цей процес також пов'язаний із явищем соціальної мобільності – зміною становища індивіда або групи в соціальній структурі суспільства. Ця зміна проявляється у двох формах. Вертикальна соціальна мобільність – це переміщення індивіда або групи з одного рівня соціальної структури на інший, тобто підвищення або зниження соціального статусу, зміна соціального класу або рівня доходу. Горизонтальна соціальна мобільність – це переміщення в межах одного рівня соціальної структури, тобто особа або група змінює своє місце в межах одного соціального класу або рівня доходу без зміни свого загального статусу. Обидва типи соціальної мобільності відображають здатність людини пристосовуватися

до змін у соціальній структурі та соціальній динаміці і є важливими аспектами соціальної адаптації.

Р. Мертон [23] виділив п'ять форм адаптації на основі культурних цілей і методів, що використовуються для їх досягнення: синкретизм – коли індивід поділяє цілі нового суспільства або культури і намагається досягти їх засобами, які є загальноприйнятими; інновація – означає, що людина приймає цілі суспільства, але намагається досягти їх, хоч і ефективно, але засобами, які інституційно заборонені або неприйнятні; бунтарство – індивід активно виступає проти прийнятих у суспільстві норм, цілей і засобів їх досягнення, пропонує власні методи та намагається змінити соціальні та культурні структури; ритуалізм – індивід не приймає норми, цілі та цінності суспільства та дотримується власного способу дій, але формально намагається діяти відповідно до інституційних правил суспільства. Ці форми адаптації відображають різні способи, які люди обирають для взаємодії зі своїм соціальним оточенням і культурою.

Журналісти сайту «Вікна» Богдана Макалюк, Валерія Маліцька та Даніела Долотова провели дослідження становища ВПО в Україні та дійшли висновку стосовно того, чому ВПО стикаються із проблемами із працевлаштуванням [7]:

1. Нерозуміння того, як скласти резюме, для чого потрібен мотиваційний лист, а також страх перед співбесідою.
2. Емоційна неготовність до нової роботи в новій місцевості.
3. Хибні уявлення про реалії ринку праці: які професії вже неактуальні, а які мають попит майже скрізь.
4. Неготовність розширювати для себе перелік потенційних вакансій: коли людина є вузькопрофільним спеціалістом і не розглядає інших альтернатив.
5. Мовний бар'єр, що спостерігається в частини ВПО.
6. Обмежений «масив» навичок, небажання навчатись нового.

Варто зазначити, що вищевказані проблеми наявні, зокрема, серед сирійських біженців у Європейському Союзі (далі – ЄС). Дослідження показують, що серед сирійських біженців менша група складається з людей, які не бажають постійно проживати у країні, що приймає, мають ностальгію по своїй країні, зіткнулися із проблемою «очікування/реальність», вибирають коло спілкування суто з біженців або не спілкуються ні з ким. Друга, більша група, складається з людей, які прийняли для себе умови проживання в ЄС, які розуміють, що все залежить від них самих, від їхнього прагнення реалізувати свої можливості та бажання; вони ідентифікують себе з європейцями та будують життя в європейській країні [18].

Серед ВПО в Україні також спостерігається наявність двох груп, проте відсотковий розподіл ВПО між ними не досліджено. Ми провели коротке емпіричне дослідження серед ВПО, що зареєструвалися для отримання допомоги у волонтерській організації “Remar S.O.S.” у Львові. Вибірка респондентів становила 60 осіб. Респондентам було поставлено два питання: 1) як би Ви визначили ступінь Вашої ностальгії за Вашим містом/населеним пунктом/регіоном

за 10-бальною шкалою?; 2) як би Ви визначили ступінь Вашої інтеграції до місцевої спільноти (Львів) за 10-бальною шкалою? Попередньо кожному респонденту було поставлено питання про регіон/місто/населений пункт їхнього походження. Найбільший ступінь ностальгії (8–10 балів) продемонстрували ВПО з Харківської області (особливо з Харкова), найменший (3–4 бали) – ВПО із Запорізької області, середні показники (5–7 балів) були у ВПО із Сумської, Чернігівської та Донецької областей. Найбільший рівень інтеграції (8–10 балів) показали ВПО із Запорізької області. Серед ВПО із Харківської, Чернігівської, Сумської та Донецької областей розподіл відповідей був дуже неоднорідним, проте лише двоє респондентів вказали високий рівень інтеграції (9 і 10 балів відповідно). Таким чином, регіон походження ВПО також є чинником, який потребує додаткового вивчення під час проведення аналізу проблем соціальної адаптації вимушено переміщених осіб. Водночас очевидно, що низький ступінь ностальгії за своїм регіоном корелює з високим ступенем адаптації в регіоні, що приймає, інтеграції у громаду, що приймає.

Процес соціальної адаптації біженців і вимушених переселенців розглянутий у рамках так званої кривої процесу адаптації вимушених мігрантів. Відповідно до цієї кривої американський соціолог Тріандіс виділяє п'ять етапів процесу адаптації мігрантів [20]:

1. «Медовий місяць» – характеризується ентузіазмом, піднесеним настроєм і великими надіями мігрантів.

2. Незвичне середовище починає впливати негативно. Спостерігається почуття дискомфорту, взаємного нерозуміння з місцевими жителями та неприйняття ними. Усе це призводить до розчарування, збентеження, фрустрації та депресії. У цей період «чужинець» намагається втекти від реальності, спілкується суто із земляками (якщо є така можливість), обмінюється з ними враженнями.

3. Симптоми дезадаптації можуть досягти критичної точки, що проявляється у відчутті цілковитої безпорадності. Ті, хто не зумів успішно адаптуватися до нового середовища, намагаються повернутися додому або опускаються на нижні рівні стратифікаційної позиції, оскільки для них характерний процес низхідної мобільності. Однак іноді мігранти отримують соціальну підтримку оточення та долають міжкультурні відмінності – вивчають мову, знайомляться з місцевими звичаями, традиціями, культурою.

4. Депресія повільно змінюється оптимізмом, відчуттям упевненості та задоволення. Людина почувається більш пристосованою й інтегрованою в життя суспільства.

5. Характеризується найвищим ступенем адаптації, яка передбачає відносно стабільні зміни особистості у відповідь на вимоги середовища. В ідеалі процес адаптації приводить до взаємної відповідності середовища й індивіда, можна говорити про його завершення. У разі успішної адаптації її рівень можна порівняти з рівнем адаптації індивіда на батьківщині. Однак не варто ототожнювати

адаптацію в новому соціокультурному середовищі із простим пристосуванням до нього.

Тріандіс описав U-подібну схему процесу соціальної адаптації, що складається з п'яти етапів: добре, гірше, погано, краще, добре (рис. 2).

Схема, представлена на рисунку 2, визначає процес успішної соціальної адаптації. Для успішного перебігу процесу соціальної адаптації важливо враховувати суб'єктивне сприйняття причин, що ускладнюють соціально-економічну адаптацію біженців і вимушених переселенців. Високий ступінь адаптації, зокрема, пов'язується з ідентифікацією мігрантів як рівноправного суб'єкта місцевої спільноти та зі зближенням мігрантів із місцевим населенням за більшістю соціально-економічних показників; середній ступінь асоціюється зі зближенням за окремими соціальними й економічними показниками; низький – зі значними відмінностями за соціально-економічними показниками, ідентифікацією себе як «чужих» і «прийшлих».

У процесі кореляційного аналізу за ступенем адаптації біженців і вимушених переселенців до ЄС та США (дослідження стосувалося сирійських і мексиканських біженців відповідно) закордонні фахівці виявили такі статистично значущі залежності [17]:

–прямо пропорційну залежність між ступенем адаптації та матеріальною забезпеченістю сім'ї до переїзду: чим вищий був матеріальний достаток сім'ї до міграції, тим вищий ступінь адаптації на новому місці після міграції, проте ця залежність слабка;

–прямо пропорційну залежність між ступенем адаптації й оцінкою власних перспектив: чим вище мігрант оцінює свої перспективи, тим вище ступінь адаптації на новому місці, ця залежність також слабка;

–прямо пропорційну залежність між ступенем адаптації та поглядом на розв'язання проблем адаптації на новому місці: чим оптимістичніший погляд на розв'язання проблем адаптації, тим більш успішним є процес адаптації, залежність середньої сили;

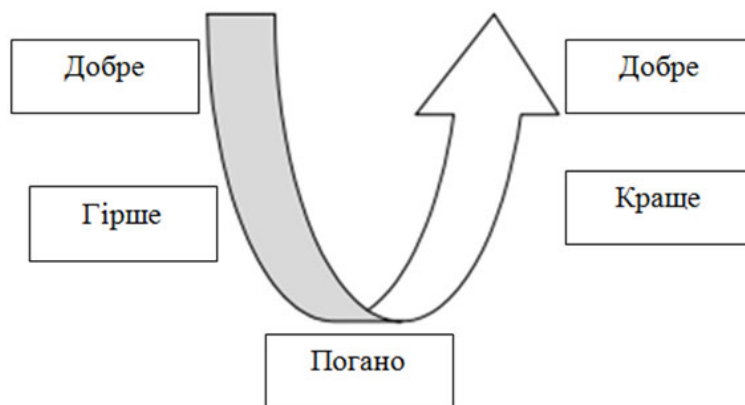

Рис. 2. U-подібна крива процесу соціальної адаптації [19]

– прямо пропорційну залежність між ступенем адаптації та планами на проживання: чим успішніша адаптація, тим твердіше рішення залишитися на обраному місці, залежність вища за середній рівень.

Соціологічні дослідження адаптації ВПО в Україні в умовах повномасштабної війни також виявляють позитивну кореляцію між реалістичним поглядом на власні перспективи та процес адаптації й успішністю адаптації. Найбільш успішно адаптуються біженці та вимушені переселенці з досить високим матеріальним статком до переїзду, настановою на досягнення життєвого успіху, такі, які дивляться на розв’язання проблем адаптації з надією й оптимізмом, що приводить до твердого рішення залишитися на вибраному місці. Тоді як у дослідженнях західних учених в основному ступінь адаптації практично не залежить від типу населеного пункту колишнього проживання, часу проживання на новому місці, віку та рівня освіти, в Україні всі ці змінні дуже очевидно впливають на швидкість і успішність процесу соціальної адаптації. Цей феномен, очевидно, має культурно-політичний характер і має стати об’єктом окремого дослідження, результати якого потенційно можуть сприяти підвищенню рівня адаптації ВПО в регіонах/громадах, що приймають. Зокрема, можна застосувати метод кластерного аналізу, успішно апробований американськими вченими-соціологами.

Наприклад, як метод класифікації західні експерти застосовують ієрархічний кластерний аналіз (метод Ворда, квадрат евклідової відстані). Такий кластерний аналіз дозволяє виявити, зокрема, три групи вимушених мігрантів, що розрізняються за соціально-демографічними, соціально-економічними, соціально-професійними характеристиками та ступенем соціальної адаптації [22]:

1 кластер – «консерватори». Вимушені мігранти середнього та передпенсійного віку з відносно великою часткою чоловіків, із середньою та вищою професійною освітою, стан яких стагнувся на середньому рівні.

2 кластер – «активісти». Вимушені мігранти середнього та пенсійного віку з найбільшою часткою жінок, з вищою професійною освітою та науковим ступенем, які оцінюють процес соціальної адаптації як майже завершений, оптимістично оцінюють розв’язання проблем адаптації; становлять найбільш соціально активну частину вимушених мігрантів.

3 кластер – «максималісти». Вимушені мігранти молодого покоління з переважно повною загальною та вищою професійною освітою, найбільш однорідний кластер із соціально-демографічних характеристик, що оцінюють ступінь адаптації на середньому рівні, але перспективи адаптації – на рівні вище середнього.

На основі виділених кластерів визначають типологію адаптаційної поведінки біженців і вимушених переселенців: кластер «консерватори» (добровільна, пасивна, регресивна адаптаційна поведінка), кластер «активісти» (добровільна, активна, прогресивна адаптаційна поведінка) та кластер «максималісти» (прогресивна адаптаційна поведінка).

За результатами аналізу показників соціальної адаптації біженців та вимушених переселенців, представленої їх класифікації, типології міграційної поведінки мігрантів різних кластерів доцільно використати шкалу соціальної адаптації біженців і вимушених переселенців. Відповідно до такої шкали високий рівень соціальної адаптації повинен пов'язуватися з ідентифікацією вимушених мігрантів як рівноправних суб'єктів місцевої спільноти та зі зближенням їх із місцевим населенням за більшістю соціально-економічних показників; середній ступінь соціальної адаптації – зі зближенням за окремими соціальними й економічними показниками; низький ступінь соціальної адаптації – зі значними відмінностями за соціально-економічними показниками, ідентифікацією себе з референтною групою вимушених мігрантів.

Держава, яка приймає на себе передусім вирішення правових, економічних проблем біженців, неспроможна самотійно забезпечити надання населенню всього спектра необхідної підтримки, зокрема і соціокультурної, психосоціальної допомоги. Установи сфери культури та соціального захисту, організації юридичного профілю, освітні установи й інші організації соціальної сфери мають виступати партнерами та посередниками в діалозі держави та суспільства через розвиток системи соціального партнерства, орієнтованої на роботу з вимушено переміщеними особами [15]. Діалогічний і толерантний підхід до розв'язання соціальних проблем нині – це наказ часу. Регіональні добровольчі організації продемонстрували високу ефективність у період інтенсивного припливу ВПО і надали істотну допомогу державним структурам в організації соціальної підтримки людям, що прибувають, проте ця діяльність має бути системною. Необхідна побудова архітектури, свого роду екосистеми соціальної адаптації ВПО, можливо, на основі п'ятиланкової спіралі (Pentahelix) – моделі, здатної бути платформою для вирішення складних соціетальних проблем, якою є проблема соціальної адаптації ВПО, що постраждали внаслідок воєнного стану.

Висновки. Важливим кроком подолання проблем ВПО є формування в них позитивної мотивації до співпраці із соціальними працівниками і до подолання проблем своєї адаптації до нових умов життя. Це утруднюється невизначеністю майбутнього залишених регіонів і надією на повернення в залишені домівки. Але повернення в уціліли домівки не гарантує повернення колишньої роботи, заробітної платні, соціальних зв'язків, становища тощо. Це означає, що треба спонукати ВПО усвідомлювати для себе ці труднощі та робити вибір для своєї родини – чи треба повертатися назад, чекати завершення конфлікту, чи осісти вже на новому місці і починати жити новим життям уже зараз. Для відповідної соціальної роботи з ВПО потрібні дієві механізми, розроблення яких доцільно здійснювати, зокрема, базуючись на передовому досвіді інших країн і «архітектурному» баченні системи соціальної адаптації ВПО, що враховує не тільки суто демографічні, але й культурно-психологічні показники.

Перспективи подальших досліджень. Перспективні дослідження можуть бути присвячені вивченню вищезазначених географічно-культурних детермінант соціальної поведінки ВПО, а також теоретичному та практичному проєктуванню використання механізму п'ятиланкової спіралі (Penta helix) для соціальної адаптації ВПО в умовах війни.

Список використаних джерел і літератури

1. За два роки кількість ВПО на Хмельниччині збільшилась у понад 20 разів. *ХМ-Інсайд*. URL: 26 травня 2023 р. <https://www.xm-inside.com/news/za-dva-roky-kilkist-vpo-na-hmelnichchyni-zbilshylas-u-ponad-20-raziv-doslidzhennya/>.
2. Бісик В. Предиктори успішної адаптації вимушено переміщених осіб ; наук. керівник О.Ю. Горбачова. Кривий Ріг : КДПУ, 2023.
3. Блинова О. Соціально психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. № 1 (3). С. 111–117.
4. Волошин С. Особливості змісту соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія». Острог : Вид-во НаУОА, 2019. № 9. С. 73–76.
5. Зінченко О. Теоретичні засади дослідження соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4 (29). С. 47–53.
6. Лішик О. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб в контексті забезпечення права на освіту. *Ефективність державного управління*. 2018. № 56. <https://doi.org/10.33990/2070-4011.56.2018.164402>.
7. Я – ВПО, і ось із чим стикаюся! Історії переселенців про реальні проблеми та як їх можна розв'язати / Б. Макалюк та ін. *Вікна*. 16 червня 2023 р. URL: <https://vikna.tv/istorii/problemuy-vpo-v-ukrayini-shho-ta-yak-mozhna-pokrashhyty/>.
8. Михайлич О. Особливості соціальної адаптації та інтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2023. Вип. 100. С. 99–107.
9. Михайлов Д. В Україні виплати ВПО щомісяця отримують 2,6 млн людей – Верещук. *Суспільне. Новини*. 4 грудня 2023 р. URL: <https://susplne.media/631564-v-ukraini-viplati-vposomisaca-otrimuut-26-mln-ludej-veresuk/#:~:text=>
10. Николаєва В., Пономарьова В. Соціальна адаптація ВПО у територіальній громаді за новим місцем проживання в умовах воєнного стану. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 1. Р. 79–85. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.1.11>
11. Песоцька Ю. Соціальна реабілітація та соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб. *Social Work and Education*. 2022. Vol. 9. № 1. Р. 89–99.
12. Путінцев А., Пащенко Ю. Адаптація внутрішньо переміщених осіб в регіонах України: сутність, поняття, підходи. *Економіка. Фінанси. Менеджмент*. 2018. № 9. С. 110–121.
13. Трубавіна І. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа ведення випадку в соціальній роботі з ними. *Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції* : збірник наукових праць / Державний заклад «Луганський національний університет імені Т. Шевченка» ; за заг. ред. В. Курило та ін. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2017. С. 320–342.
14. Цирковникова І. Соціальні та психологічні метаморфози адаптації внутрішньо переміщених осіб, результати дослідження. *Ввічливість. Humanitas*. 2022. № 2. С. 64–71.

15. Чвертко Л., Кирилук І. Соціальна інклюзія вимушено переміщених осіб засобами туристичних активностей в умовах російсько-української війни. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2023. Т. 2. № 19. С. 243–255.
16. Юрків Я., Луканов Д. Труднощі соціально-психологічної адаптації вразливих верств внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя. *Науковий вісник Ужгородського університету* : збірник наукових праць. Серія «Педагогіка. Соціальна робота» / гол. ред. І. Кузьма. Ужгород : Говерла, 2021. Вип. 1 (48). С. 469–472.
17. Arar R. The new grand compromise: How Syrian refugees changed the stakes in the global refugee assistance regime. *Middle East Law and Governance*. 2017. № 9. P. 298–312.
18. Institutions and organizations of refugee integration: Bosnian-Herzegovinian and Syrian refugees in Sweden / G. Bucken-Knapp et al. Palgrave Macmillan, 2020.
19. Etzel M. The German migration integration regime: Syrian refugees, bureaucracy, and inclusion (Global Migration and Social Change). Bristol University Press, 2023.
20. Jensen P. A depth psychology model of immigration and adaptation: The migrant's journey. Routledge, 2020.
21. Joseph N. In Ukraine, language is political. *Washington College of Arts and Sciences*. 2022, May 3. URL: <https://artsci.washington.edu/news/2022-05/ukraine-language-political>.
22. Enhancing Refugee Protection: A Case Study of the Global Protection Cluster Approach and Local Wisdom Integration for Rohingya Refugees in Aceh, Indonesia / M. Malahayati et al. Proceeding of the 3rd Malikussaleh International Conference on Law, Legal Studies and Social Sciences (MICoLLS), 2023. 2024. P. 201–212.
23. Examining the work-life balance of immigrants in Australia: An anomie theory perspective / S. Pillay et al. *International Journal of Intercultural Relations*. 2023. № 93. P. 101753.
24. Rothe E., Pumariega A. Immigration, cultural identity, and mental health: Psycho-social implications of the reshaping of America. Oxford University Press, 2020.
25. Internal migration during the war in Ukraine: Recent challenges and problems / H. Voznyak et al. *Problems and Perspectives in Management*. 2023. № 21 (1). P. 312–325.
26. Migrants' community participation and social integration in urban areas : A scoping review / Y. Zhang et al. *Cities*. 2023. № 141. P. 104447.

References

1. Za dva roky kilkist VPO na Khmelnychchyni zbilshylas u ponad 20 raziv [In two years, the number of IDPs in Khmelnytskyi region has increased more than 20 times]. *KhM-Insaid* (2023, May 26). Retrieved from: <https://www.xm-inside.com/news/za-dva-roky-kilkist-vpo-nahmelnychchyni-zbilshylas-u-ponad-20-raziv-doslidzhennya/> [in Ukrainian].
2. Bisyk, V.S. (2023). *Predyktory uspishnoi adaptatsii vymusheno peremishchenykh osib [Predictors of successful adaptation of forcibly displaced persons]*. Kryvyi Rih: KDPU [in Ukrainian].
3. Blynova, O. (2016). Sotsialno psykholohichna adaptatsiia vymushenykh mihrantiv: pidkhody i problemy vyvchennia fenomena akulturatsii [socially psychological adaptation of forced migrants: approaches and problems of studying the phenomenon of acculturation]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu*, 1 (3), 111–117 [in Ukrainian].
4. Voloshyn, S.M. (2019). Osoblyvosti zmistu sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii vnutrishno peremishchenykh osib do novoho sotsialnoho seredovyshcha [Features of the content of socio-psychological adaptation of internally displaced persons to the new social environment]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia"*. Seriia "Psykholohiia": naukovyi zhurnal, 9, 73–76 [in Ukrainian].
5. Zinchenko, O.S. (2015). Teoretychni zasady doslidzhennia sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii vnutrishno peremishchenykh [Theoretical foundations of the study of socio-psychological

adaptation of internally displaced persons]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky*, 4 (29), 47–53 [in Ukrainian].

6. Lishyk, O.P. (2018). Sotsialnyi zakhyst vnutrishno peremishchenykh osib v konteksti zabezpechennia prava na osvitu [Social protection of internally displaced persons in the context of ensuring the right to education]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia* (56). <https://doi.org/10.33990/2070-4011.56.2018.164402> [in Ukrainian].

7. Makaliuk, B. Ya – VPO, i os z chym zishtovkhuisia! Istorii pereselentsiv pro realni problemy ta yak yikh mozhna rozviazaty [I am an IDP and this is what I am facing! Stories of displaced persons about real problems and how they can be solved]. *Vikna* (2023, June, 16). Retrieved from: <https://vikna.tv/istorii/problemy-vpo-v-ukrayini-shho-ta-yak-mozhna-pokrashhyty/> [in Ukrainian].

8. Mykhailych, O. (2023). Osoblyvosti sotsialnoi adaptatsii ta intehratsii vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini [Features of social adaptation and integration of internally displaced persons in Ukraine]. *Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky*, 100 (99–107) [in Ukrainian].

9. Mykhailov, D. V Ukraini vyplaty VPO shchomisiatsia otrymuut 2,6 mln liudei – Vereshchuk [2,6 million people receive monthly payments to IDPs in Ukraine – Vereshchuk]. *Suspilne Novyny* (2023, December 4). Retrieved from: [https://suspilne.media/631564-v-ukraini-viplati-vpo-somisaca-otrimuut-26-mln-ludej-veresuk/#:~:text="](https://suspilne.media/631564-v-ukraini-viplati-vpo-somisaca-otrimuut-26-mln-ludej-veresuk/#:~:text=) [in Ukrainian].

10. Nykolaieva, V., & Ponomarova, V. (2023). Sotsialna adaptatsiia vpo u terytorialnii hromadi za novym mistsem prozhyvannia v umovakh voiennoho stanu [Social adaptation of idps in a territorial community at a new place of residence under martial law]. *Vvichlyvist. Humanitas* (1), 79–85. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.1.11> [in Ukrainian].

11. Pesotska, Yu. (2022). Sotsialna rehabilitatsiia ta sotsialna adaptatsiia vnutrishno peremishchenykh osib [Social rehabilitation and social adaptation of internally displaced persons]. *Social Work and Education*. Vol. 9, 1, 89–99 [in Ukrainian].

12. Putintsev, A.V., & Pashchenko, Yu.Ye. (2018). Adaptatsiia vnutrishno peremishchenykh osib v rehionakh Ukrainy: sutnist, poniattia, pidkhody [Adaptation of internally displaced persons in the regions of Ukraine: essence, concept, approaches]. *Ekonomika, Finansy, Menedzhment*, 9, 110–121 [in Ukrainian].

13. Trubavina, I. (2017). Problemy vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini yak osnova vedennia vypadku v sotsialnii roboti z nymy [Problems of internally displaced persons in Ukraine as the basis of case management in social work with them]. Starobilsk: DZ “LNU im. T. Shevchenka” [in Ukrainian].

14. Tsyrovnykova, I. (2022). Sotsialni ta psykholohichni metamorfozy adaptatsii vnutrishno peremishchenykh osib, rezultaty doslidzhennia [Social and psychological metamorphoses of adaptation of internally displaced persons, results of the study]. *Vvichlyvist. Humanitas*. 2, 64–71 [in Ukrainian].

15. Chvertko, L.A., & Kyryliuk, I.M. (2023). Sotsialna inkluziia vymusheno peremishchenykh osib zasobamy turystychnykh aktyvnosti v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny [Social inclusion of forcibly displaced persons by means of tourist activities in the Russian-Ukrainian war]. *Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu*, 19, 243–255 [in Ukrainian].

16. Iurkiv, Ya.I. (2021). Trudnoshchi sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii vrazlyvykh verstv vnutrishno peremishchenykh osib do novykh umov zhyttia [Difficulties of socio-psychological adaptation of vulnerable groups of internally displaced persons to new living conditions]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: zbirnyk naukovykh prats; seriia “Pedahohika”*, 1 (48), 469–472 [in Ukrainian].

17. Arar, R. (2017). The new grand compromise: How Syrian refugees changed the stakes in the global refugee assistance regime. *Middle East Law and Governance*, 9, 298–312 [in English].

18. Bucken-Knapp, G., Omanovic, V., & Spehar, A. (2020). *Institutions and organizations of refugee integration: Bosnian-Herzegovinian and Syrian refugees in Sweden*. Palgrave Macmillan [in English].
19. Etzel, M. (2023). *The German migration integration regime: Syrian refugees, bureaucracy, and inclusion (Global Migration and Social Change)*. Bristol University Press [in English].
20. Jensen, P. (2020). *A depth psychology model of immigration and adaptation: The migrant's journey*. Routledge [in English].
21. Joseph, N. (2022, May 3). In Ukraine, language is political. *Washington College of Arts and Sciences*. Retrieved from: <https://artsci.washington.edu/news/2022-05/ukraine-language-political> [in English].
22. Malahayati, M., Yulia, Y., Rahni, A., Tunnur, L. (2024). Enhancing Refugee Protection: A Case Study of the Global Protection Cluster Approach and Local Wisdom Integration for Rohingya Refugees in Aceh, Indonesia. *Proceeding of the 3rd Malikussaleh International Conference on Law, Legal Studies and Social Sciences (MICoLLS) 2023*, pp. 201–212 [in English].
23. Pillay, S., Riaz, Sh., & Dorasamy, N. (2023). Examining the work-life balance of immigrants in Australia: An anomie theory perspective. *International Journal of Intercultural Relations*, 93, 101753 [in English].
24. Rothe, E., & Pumariega, A. (2020). Immigration, cultural identity, and mental health: Psycho-social implications of the reshaping of America. *Oxford University Press* [in English].
25. Voznyak, H., Mulska, O., Druhov, O., Patytska, K., & Tymeckho, I. (2023). Internal migration during the war in Ukraine: Recent challenges and problems. *Problems and Perspectives in Management*, 21 (1), 312–325 [in English].
26. Zhang, Y., You, C., Pundir, P., Meijering, L. (2023). Migrants' community participation and social integration in urban areas: A scoping review. *Cities*, 141, 104447 [in English].

Kuzmin V. V.

Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social Work
National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

Kuzmina M. O.

Doctor of Philosophy in Specialty 231 “Social Work”,
Associate Professor at the Department of Social Work
National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

Stryzhak H. V.

Postgraduate Student of the Department of Social Work
National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

SOCIAL ADAPTATION OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS AFFECTED BY MARTIAL LAW

The article makes an attempt to analyze the current situation regarding the social adaptation of forcibly displaced persons (IDPs) in Ukraine during the full-scale invasion of the Russian Federation. Based on the analysis of domestic Ukrainian literature sources, as well as foreign publica-

tions, the authors try to comprehend factors and variables influencing the level and processes of such an adaptation. In particular, special attention was paid to the differences in the level of adaptation of IDPs from different regions of Ukraine, which indicates the need to take into account the geographical and cultural factor when designing social adaptation programs of IDPs in Ukraine. Taking into account foreign experience, in particular the adaptation of Syrian refugees in the EU countries, the use of a cluster approach, as well as the model of a five-link spiral (Penta helix) is proposed, which is also proposed as the vector of further research

Key words: forcibly displaced persons, social adaptation of migrants, cultural factor.